

The Greek Review of Social Research

Vol 134 (2011)

134-135, A-B

Impact of crisis on poverty and economic exclusion: initial measurements and adaptive policies

Διονύσης Μπαλούρδος

doi: [10.12681/grsr.34](https://doi.org/10.12681/grsr.34)

Copyright © 2011, Διονύσης Μπαλούρδος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπαλούρδος Δ. (2011). Impact of crisis on poverty and economic exclusion: initial measurements and adaptive policies. *The Greek Review of Social Research*, 134, 165–192. <https://doi.org/10.12681/grsr.34>

Διονύσης Μπαλούρδος

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ
ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ:
ΑΡΧΙΚΕΣ ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να αναδείξει ορισμένες μεθοδολογικές και εννοιολογικές προκλήσεις για την κατανόηση της πολυδιάστατης φτώχειας καθώς και του οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού, που έχουν σημαίνουσα βαρύτητα στην τρέχουσα οικονομική ύφεση. Βασική υπόθεση είναι ότι η οικονομική κρίση καθιστά τον οικονομικό αποκλεισμό τη σημαντικότερη συνιστώσα του κοινωνικού αποκλεισμού. Θεωρούμε ότι, μαζί με το σχετικό εισόδημα, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι ανισότητες στον πλούτο και στην περιουσία, καθώς και άλλοι δείκτες στέρησης/αποκλεισμού των νοικοκυριών. Στην Ελλάδα, παιδιά, ηλικιωμένοι, ανύπαντρες γυναίκες, μονογονεϊκές οικογένειες, εργαζόμενοι χαμηλής ειδίκευσης, άνεργοι, μη ενεργά άτομα σε εργάσιμη ηλικία, μεταξύ των οποίων και άτομα με ειδικές ανάγκες, άτομα που ζουν σε αγροτικές περιοχές και οι μετανάστες αντιμετωπίζουν το μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επιφέρει αλυσίδα συνεπειών που προβάλλουν τις εύθραυστες όψεις του οικονομικού συστήματος, ενώ ο άμεσος αλλά και μακροπρόθεσμος αντίκτυπος στη φτώχεια και στον κοινωνικό αποκλεισμό ενδέχεται να είναι βαθύς και μεγάλης διάρκειας. Οι πλέον προφανείς εντοπίζονται άμεσα στα πεδία της απασχόλησης και της ανεργίας, ενώ, σε βάθος χρόνου, μέσω ποι-

κίλων διαδρομών, θα επηρεάσουν και ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες, στις οποίες, λαμβάνοντας υπόψη τη διάρκεια και την ένταση της οικονομικής ύφεσης, θα προστεθούν και νέες κοινωνικές ομάδες, που σε άλλη περίπτωση, θα έμεναν ανεπηρέαστες.

Το φαινόμενο του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, με τη μορφή, την έκταση και την ένταση που προσλαμβάνει τα τελευταία χρόνια και, κυρίως, μετά την έναρξη της οικονομικής ύφεσης, αποτελεί φαινόμενο πρωτόγνωρο για την Ελλάδα, μία χώρα που η αλληλεγγύη μεταξύ των άτυπων κοινωνικών δικτύων στήριξης (όπως η οικογένεια) εξακολουθεί να έχει σχετική ισχύ. Η κοινωνικο-οικονομική ανασφάλεια συνδέεται με εμπόδια πρόσβασης και παραμονής στην αγορά εργασίας και ελλείψεις που έχουν σχέση με το εισόδημα, το επίπεδο ποιότητας ζωής, την κατανάλωση, τη στέγαση κ.λπ.

Εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης, το ζήτημα των ανισοτήτων που σχετίζονται με τη φτώχεια των χαμηλόμισθων και των εργαζόμενων φτωχών, σε συνδυασμό με τις αυξημένες, πλέον, πιθανότητες ένταξης σε ευέλικτα καθεστώτα εργασίας, θα εξακολουθήσουν να οξύνονται σημαντικά.

Θεωρούμε ότι πολλά νοικοκυριά που είχαν λάβει υψηλά δάνεια θα βρεθούν υπερχρεωμένα, ανήμπορα να σηκώσουν τα επιπλέον βάρη που συνεπάγονται η οικονομική ύφεση, η μείωση αποδοχών και ο πιθανός εξαναγκασμός σε εργασιακή εφεδρεία ή η έξοδος από την αγορά εργασίας. Δανειολήπτες που ανήκουν σε κατώτερα ή/και μεσαία εισοδηματικά στρώματα, με ιδιόκτητη κατοικία και μια μικρή περιουσία, σε περίπτωση απώλειας εργασίας ή ασθένειας, θα βρεθούν σε δεινή θέση και θα έλθουν αντιμέτωποι με την ανεργία, την υπερχρέωση και τον οικονομικό αποκλεισμό.

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να αναδειχθούν ορισμένα σημαντικά μεθοδολογικά και εννοιολογικά προβλήματα σχετικά με την κατανόηση της πολυδιάστατης φτώχειας, τα οποία έχουν βαρύτητα κατά την τρέχουσα οικονομική ύφεση. Ειδικότερα, θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε ότι, πέρα από τα συμπεράσματα στα οποία οδηγεί η χρήση ορισμένων συμβατικών όρων σχετικά με το επίπεδο των τιμών και των δεικτών εισοδηματικής φτώχειας, λόγω της παρατεταμένης κι εντεινόμενης οικονομικής ύφεσης, αναδεικνύεται η μεγάλη σημασία και άλλων διαστάσεων και πτυχών που χαρακτηρίζουν τις νέες ευπαθείς ομάδες πληθυσμού, οι οποίες, υπό διαφορετικές συνθήκες, θα ήταν «αμελητέας συχνότητας» και χωρίς επαρκή εμπειρική τεκμηρίωση.

Βασική μας υπόθεση είναι ότι η οικονομική κρίση καθιστά τον οικονομικό αποκλεισμό τη σημαντικότερη συνιστώσα του κοινωνικού αποκλεισμού.¹

Το κεντρικό ερώτημα στο οποίο θα επιχειρήσει να απαντήσει η παρούσα εργασία είναι σύνθετο και έχει ως εξής: είναι μόνον τα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα μεταξύ των ομάδων υψηλού κινδύνου για χρηματοπιστωτικό αποκλεισμό και υπερχρέωση, ή, λόγω της κρίσης, επηρεάζονται και νοικοκυριά με μεσαία εισοδήματα; Ποια είναι η σύνθεση των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, πόσο και πώς έχουν επηρεαστεί από την οικονομική ύφεση και ποιες οι στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν;²

Το άρθρο στρέφεται αρχικά γύρω από την κατανόηση της «πολυδιάστατης φτώχειας» και του οικονομικού αποκλεισμού, που είναι σχετικά νέες έννοιες κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα και στην ΕΕ και συνδέονται άμεσα με τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Στη συνέχεια, μεταξύ άλλων, ακολουθώντας μεθοδολογικές προσεγγίσεις που προτείνονται από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, αναγνωρίζεται ότι ο οικονομικός αποκλεισμός και η φτώχεια αποκτούν σύνθετες και πολυδιάστατες μορφές και συνδέονται άμεσα μεταξύ τους καθώς και με την υλική στέρηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η ανάλυση συμπληρώνεται με την παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών της φτώχειας, της υλικής στέρησης και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, κυρίως με στοιχεία από την Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC), καθώς και με άλλα περισσότερο επίκαιρα διαθέσιμα στοιχεία και σχετικά δημοσιεύματα για τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Εξετάζοντας τη σχετική βιβλιογραφία, δεν φαίνεται να υπάρχει ενιαίος ορισμός ή κάποιο γενικότερο αποδεκτό πλαίσιο ανάλυσης του

1. Σύμφωνα με τον Dertwinkel (2008), οι άλλες δύο διαστάσεις είναι η κοινωνική –κοινωνικές σχέσεις με την οικογένεια, τους φίλους, τους γείτονες και την τοπική κοινωνία– και η θεσμική – αφορά τις σχέσεις με το κράτος.

2. Η περίπτωση αυτή εξετάζεται περιορισμένα.

οικονομικού αποκλεισμού. Σύμφωνα με τον Dertwinkel (2008) και τους Pirani, Schifini D'Andrea και Vermunt (2009), ο οικονομικός αποκλεισμός μπορεί, σε γενικές γραμμές, να οριστεί ως *μη συμμετοχή και μη πρόσβαση στις δύο βασικότερες συνιστώσες της οικονομικής δραστηριότητας, που είναι η κατανάλωση και η παραγωγή* (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Βασικές συνιστώσες οικονομικού αποκλεισμού

Οικονομικός αποκλεισμός	
Κατανάλωση	Παραγωγή
Ικανότητα δημιουργίας εισοδήματος και αποταμίευσης	Συμμετοχή σε οικονομικές δραστηριότητες, κυρίως μέσω της αγοράς εργασίας
Ικανότητα αγοράς αγαθών και υπηρεσιών	

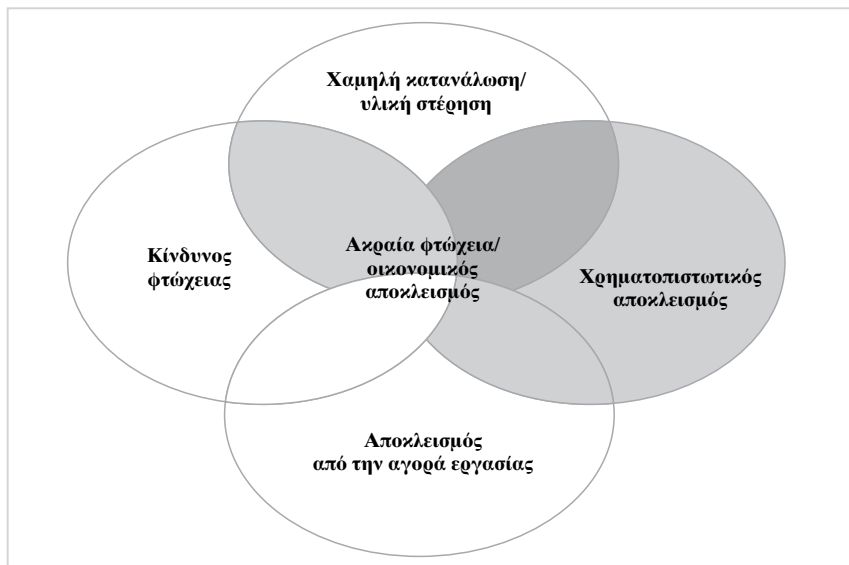
Πηγή: Dertwinkel, 2008· Pirani, Schifini D'Andrea και Vermunt, 2009· Pirani, 2009.

Στο πλαίσιο αυτό, ο οικονομικός αποκλεισμός σχετίζεται άμεσα με την έννοια της φτώχειας και κατ' επέκταση περιλαμβάνει την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης ή/και τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας. Αναφέρεται δε σε χρηματικά και χρηματοοικονομικά μέτρα, όπως το εισόδημα, η περιουσία, η ικανότητα αποταμίευσης, η στέρηση πηγών χρηματοδότησης, η υλική στέρηση κ.λπ.

Στη παρούσα μελέτη, συνδυάζοντας στοιχεία από τις προσεγγίσεις των Dertwinkel (2008), Headey, Krause και Wagner (2009), Pirani, Schifini D'Andrea και Vermunt, (2009) και Pirani (2009), επικεντρωνόμαστε σε τέσσερις διαστάσεις του οικονομικού αποκλεισμού που είναι οι εξής: κίνδυνος φτώχειας, υλική στέρηση, χρηματοπιστωτικός κίνδυνος και αποκλεισμός από την αγορά εργασίας (Σχήμα 1).³

3. Η τελευταία αυτή περίπτωση (αποκλεισμός από την αγορά εργασίας), εξετάζεται οριζόντια σε σχέση με τις υπόλοιπες διαστάσεις.

ΣΧΗΜΑ 1
Οικονομικός αποκλεισμός

Πηγή: Προσαρμοσμένο από Dertwinkel, 2008· Headey, Krause και Wagner, 2009· Pirani, Schifini D'Andrea και Vermunt, 2009· Pirani, 2009.

2.1 Εισοδηματική ανεπάρκεια – κίνδυνος φτώχειας

Σύμφωνα με τη Eurostat (2000), φτώχεια είναι η στέρηση που οφείλεται στην έλλειψη πόρων, κυρίως εισοδήματος (εισοδηματική φτώχεια) και προϋποθέτει τον καθορισμό ενός κατωτάτου ορίου για να μπορεί να μετρηθεί.

Η εισοδηματική έννοια της φτώχειας έχει δεχθεί έντονη κριτική. Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι οι χρηματικοί πόροι από μόνοι τους αποτελούν ανεπαρκές κριτήριο ένδειξης και αποτύπωσης της φτώχειας, καθώς πρέπει να συνυπολογίζονται και άλλοι περιουσιακοί πόροι, η ενδεχόμενη έλλειψη πρόσβασης σε άλλα παραγωγικά αγαθά και υπηρεσίες, καθώς και η δυνατότητα πρόσβασης στην πιστωτική αγορά. Άλλωστε, η αντιμετώπιση της φτώχειας φαίνεται να απαιτεί πολυδιάστατες, διεπιστημονικές μελέτες και θεραπείες, οι οποίες να λαμβάνουν υπόψη τόσο τις εισοδηματικές, όσο και τις μη εισοδηματικές διαστάσεις της.

2.2 Οικονομική στέρηση – υλικός αποκλεισμός

Για τον Ringen (1987 και 1995), ένα άτομο/ νοικοκυριό είναι *πραγματικά φτωχό* αν διαθέτει χαμηλό χρηματικό εισόδημα και χαμηλό επίπεδο κατανάλωσης.

Αντίστοιχα, ο Morduch (1994) και οι Brandolini, Magri και Smeeding (2009) υποστηρίζουν ότι η περίπτωση μιας οικογένειας, με τρέχουσα κατανάλωση κάτω από το όριο φτώχειας αλλά με μόνιμο εισόδημα πάνω από το όριο αυτό, διαφέρει ριζικά από την περίπτωση μιας οικογένειας της οποίας η ικανότητα απόκτησης εισοδήματος έχει εξασθενήσει, έτσι ώστε η κατανάλωση και το μόνιμο εισόδημά της να πέφτουν κάτω από το όριο φτώχειας.

Επιπλέον, αν υπάρχουν *περιουσιακά στοιχεία* (assets) καθώς και δυνατότητα πρόσβασης σε δάνειο κ.λπ., δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτό το άτομο/νοικοκυριό ως φτωχό, ακόμα κι αν το τρέχον εισόδημά του είναι χαμηλό (Headey, Krause, Wagner, 2009).

Αντίθετα, μπορεί κάποιος να διαθέτει εισοδήματα πάνω από το όριο φτώχειας αλλά να είναι οικονομικά ευάλωτος, επειδή στερείται περιουσιακών πόρων-αγαθών (διαρκών ή άμεσα ρευστοποιήσιμων), που να μπορεί να χρησιμοποιήσει σε περίπτωση κάποιου δυσμενούς γεγονότος (π.χ. ανεργίας) ή μη προβλέψιμου οικονομικού σοκ, που επιφέρει μείωση του πραγματικού του εισοδήματος. Δεν είναι, ωστόσο, απαραίτητο να υποστεί μείωση το επίπεδο της κατανάλωσής του, εφόσον υπάρχουν διαθέσιμα περιουσιακά αγαθά, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ασφαλιστική δικλείδα. Έτσι, η φτώχεια σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή (στιγμιαία φτώχεια) διαφέρει από την παρατεταμένη μακροχρόνια φτώχεια.

Ένας τρόπος να ξεπεραστούν τα προβλήματα αυτά είναι να προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε άμεσα τα άτομα που υφίστανται *υλική στέρηση*, υπό την έννοια ότι δεν είναι σε θέση να έχουν συνθήκες διαβίωσης που θεωρούνται γενικότερα αποδεκτές.

Στο πλαίσιο αυτό, ο εντοπισμός των ομάδων υψηλού κινδύνου θα απαιτούσε την επεξεργασία μη χρηματικών δεικτών που αντιπροσωπεύουν άμεσα τις συνθήκες διαβίωσης ή το επίπεδο της κατανάλωσης, αποτιμώντας έμμεσα τη χρηματική τους βαρύτητα. Έτσι, το χρηματικό εισόδημα αντιπροσωπεύει ένα μόνο, μεταξύ πολλών διαφορετικών, δείκτη στέρησης αγαθών.

Τα μέτρα της υλικής στέρησης προσθέτουν σημαντικές πληροφορίες σε αυτές που παρέχονται από τα συμβατικά εισοδηματικά

μέτρα και είναι πληρέστερα για μία απόλυτη προσέγγιση του κινδύνου φτώχειας. Παράλληλα, επιτρέπουν μια αξιολόγηση της φτώχειας σε μια μακροπρόθεσμη προοπτική και συνεισφέρουν καταλυτικά στην κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των μηχανισμών που την προάγουν.

2.3 Χρηματοπιστωτικός αποκλεισμός και υπερχρεωμένα νοικοκυριά

Όσο η οικονομική ύφεση επιδεινώνεται, όσο οι αμοιβές μένουν στάσιμες ή μειώνονται και τα επιδόματα που συμπληρώνουν τις αποδοχές εξανεμίζονται, πολλά νοικοκυριά υπερχρεώνονται σε τέτοιο βαθμό που δεν έχουν πλέον τη δυνατότητα να εξυπηρετήσουν τα χρέη τους. Καθώς δεν διαθέτουν αξιόπιστη αγοραστική δύναμη, χωρίς δυνατότητες απεγκλωβισμού από την υπερχρέωση, οδηγούνται σε χρηματοπιστωτική περιθωριοποίηση και αδυνατούν να συμμετέχουν στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Όπως αναφέρει ο Gloukoviezzoff (2008), «τα προβλήματα πρόσβασης σε ένα τραπεζικό λογαριασμό, η αδυναμία απόκτησης μιας πιστωτικής κάρτας και η υπερχρέωση των νοικοκυριών είναι συνέπειες που τροφοδοτούν το κοινωνικό αποκλεισμό». Αυτό είναι ιδιαίτερα επιβαρυντικό για όλους εκείνους που πέρασαν το κατώφλι της ανεργίας, αλλά είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα και για όλους τους δανειολήπτες με χαμηλά και μεσαία εισοδήματα.

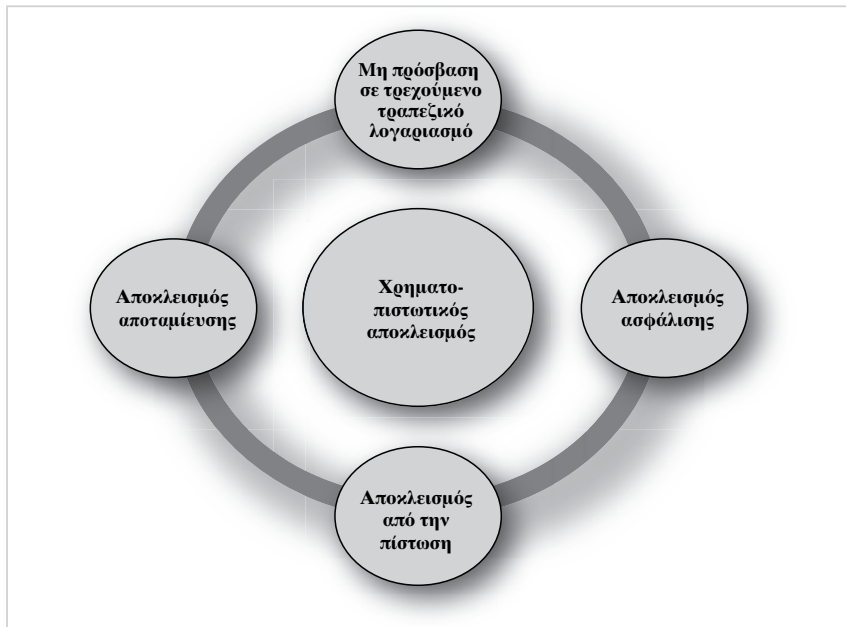
Κατά τον Sinclair (2001), τα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα, οι μακροχρόνια άνεργοι, οι συνταξιούχοι, οι μόνοι γονείς (κυρίως γυναίκες), οι μετανάστες και άλλες κοινωνικές ομάδες, συγκαταλέγονται, συνήθως, μεταξύ των ομάδων που αντιμετωπίζουν αποκλεισμό από τις επίσημες χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες.

Από εμπειρικές έρευνες, έχει διαπιστωθεί ότι το βασικότερο στοιχείο που μπορεί να χαρακτηρίσει ένα αποκλεισμένο άτομο είναι η έλλειψη ενός τρεχούμενου τραπεζικού λογαριασμού,⁴ που παρέχει δυνατότητες διαχείρισης χρημάτων σε καθημερινή βάση (Kempson and Whyley, 1999). Εκείνοι που δεν έχουν πρόσβαση στις υπάρχουσες χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και αγαθά στρέφονται συνήθως σε άτυπους δανειστές, που τους χρεώνουν με υπερβολικά επιτόκια και σκληρές ποινικές ρήτρες, όταν τα δάνεια δεν αποπληρώνονται έγκαιρα.

4. Βλ. και Σχήμα 2.

ΣΧΗΜΑ 2

Διαστάσεις χρηματοπιστωτικού αποκλεισμού

Πηγή: Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2008).

Επίσης, οι χρηματοοικονομικά αποκλεισμένοι είναι πιο ευάλωτοι σε είδη κινδύνων που μπορούν να καλυφθούν από ασφάλιση (π.χ. ασφάλεια ζωής, κατοικίας, υγείας ή ιδιωτική σύνταξη κ.λπ.). Τα άτομα που δεν μπορούν να διαχειριστούν το εισόδημα που λαμβάνουν αντιμετωπίζουν μια σειρά προβλημάτων όταν συνταξιοδοτηθούν, όπως, π.χ., την έλλειψη αποταμίευσης, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει ένα δίκτυο ασφαλείας σε οποιονδήποτε μη αναμενόμενο κίνδυνο.

Ο χρηματοπιστωτικός αποκλεισμός στη χώρα μας και σε άλλες χώρες της ΕΕ συνδέεται συχνά με τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά, δηλαδή νοικοκυριά που αντιμετωπίζουν δυσκολία να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους, να αποπληρώσουν τα δάνεια τους, να πληρώσουν το ενοίκιο τους ή άλλους τρέχοντες λογαριασμούς (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2008).

Από εμπειρικές έρευνες διαπιστώνεται ότι τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά είναι, κατά μέσο όρο, λιγότερο φτωχά από ό,τι τα άτομα

χωρίς τραπεζικό λογαριασμό. Αυτό, σύμφωνα με τον Gloukoviezoff (2009)⁵ οφείλεται σε ένα βαθμό στο γεγονός ότι οι φτωχοί δεν έχουν εύκολη πρόσβαση σε κατάλληλες πιστώσεις, αλλά κατά ένα μεγάλο μέρος οφείλεται στην πιθανή υπερχρέωση από μη αναμενόμενη μείωση αποδοχών, απώλεια εργασίας⁶ ή άλλα γεγονότα που μπορεί να περιορίσουν το εισόδημα του νοικοκυριού, όπως, π.χ., ο χωρισμός ή το διαζύγιο. Η εργασιακή εφεδρεία καθώς και η μείωση στους μισθούς και στα επιδόματα του δημόσιου τομέα θα επηρεάσουν τα άτομα της μεσαίας τάξης, τα οποία θα αδυνατούν να εκπληρώσουν τις τρέχουσες οφειλές τους, με πιθανή υποβολή αίτησης πτώχευσης στις τράπεζες από τις οποίες έχουν λάβει στεγαστικό, άλλου τύπου καταναλωτικό δάνειο ή πιστωτικές κάρτες, των οποίων το χρέος αδυνατούν να αποπληρώσουν.

Είναι προφανές ότι κάποιος που αδυνατεί να αποπληρώσει το χρέος του είναι ευάλωτος στον κίνδυνο της φτώχειας. Στην Ιρλανδία και τη Γαλλία, η υπερχρέωση δημιουργεί προβλήματα στην πρόσβαση ή στη διατήρηση της εργασίας (Cott, 2006· Gloukoviezoff, 2006). Στη Γερμανία, οι ασυνεπείς πιστωτικές συναλλαγές λειτουργούν αρνητικά και σε άλλους τομείς, όπως, π.χ., στην απόκτηση κινητής τηλεφωνίας ή στη χρηματοδοτική μίσθωση (leasing). Έτσι, η υπερχρέωση οδηγεί σε χρηματοοικονομικό αποκλεισμό και αυτό, σε ένα βαθμό, γίνεται εμφανές με τις δυσκολίες πρόσβασης σε νέες πιστώσεις.

Σε πολλές χώρες (π.χ. Γερμανία), η υπερχρέωση και η κακή πιστωτική διεκπεραίωση καταχωρείται μέσω ειδικών υπηρεσιών και χρησιμοποιείται από τις τράπεζες ως δείκτης υψηλού κινδύνου για τον αποκλεισμό των πελατών που είναι ασυνεπείς. Επιπροσθέτως, πολλοί πελάτες, που έχουν ήδη προβλήματα, δεν ρισκάρουν την πρόσβαση σε χρηματοοικονομικά προϊόντα και υπηρεσίες, όπως, π.χ., το άνοιγμα ενός τρεχούμενου λογαριασμού ή μιας πιστωτικής κάρτας.

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, η πραγματικότητα της φτώχειας και του οικονομικού αποκλεισμού προσλαμβάνει περισσότερο σύνθετο χαρακτήρα. Πολλαπλά κοινωνικά μειονεκτήματα και υλική στέρηση, σε συνδυασμό με διάφορους παράγοντες κινδύνου, όπως η έλλειψη βασικών πόρων, η επισφαλής απασχόληση, η αδυναμία αποπληρωμής δανείων και εκπλήρωσης τρεχουσών οικονομικών

5. Βλέπε: <http://gloukoviezoff.files.wordpress.com/2009/01/wp-link-fe-oi.pdf>.

6. Κάτι το οποίο είναι περισσότερο συνηθισμένο στη χώρα μας.

υποχρεώσεων αποτελούν στοιχεία ύψιστης σημασίας για τον καθορισμό των ευάλωτων ομάδων πληθυσμού και προσεγγίζονται όχι μόνο με παραδοσιακούς αλλά και με νέους δείκτες μέτρησης, όπως θα δούμε παρακάτω.

3. ΒΡΑΧΥΧΡΟΝΙΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Θα εστιάσουμε στις μεμονωμένες διαστάσεις του οικονομικού αποκλεισμού, διατυπώνοντας την υπόθεση ότι ο πιθανός κίνδυνος σε μία από αυτές συνεπάγεται τη δημιουργία αστάθειας που επηρεάζει και άλλες διαστάσεις του, προκαλώντας μία αλυσιδωτή αντίδραση.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται τόσο σε στοιχεία για τον κίνδυνο φτώχειας, όσο και σε περιγραφικά στοιχεία υλικής στέρησης και χρηματοπιστωτικού αποκλεισμού. Ειδικότερα, χρησιμοποιούνται οι εξής δείκτες:

1. Ποσοστό ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας⁷ (at-risk-of poverty rate).

2. Ποσοστό ατόμων με σοβαρές υλικές στέρησεις⁸ (severe material deprivation rate).

3. Χρηματοπιστωτικός κίνδυνος, ο οποίος παρατηρείται όταν το μηνιαίο διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού είναι χαμηλότερο από

7. Για την εκτίμηση της φτώχειας χρησιμοποιείται η έννοια του *ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος*, το οποίο ορίζεται ως το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού (συμπεριλαμβανομένων όλων των πηγών του τρέχοντος εισοδήματος που διαθέτει το νοικοκυριό, μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις και τους άμεσους φόρους) μετά τη διαίρεσή του με το ισοδύναμο μέγεθός του, που υπολογίζεται με βάση την τροποποιημένη κλίμακα του ΟΟΣΑ, σύμφωνα με την οποία, δίνονται οι εξής συντελεστές στάθμησης: συντελεστής στάθμησης 1 για τον πρώτο ενήλικα, 0,5 για άτομα άνω των 13 και 0,3 για παιδιά 13 ετών και κάτω. Το όριο φτώχειας τίθεται στο 60% του διαμέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος και για το 2009 ανέρχεται σε 6.897€ για τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά και σε 14.484 για νοικοκυριό δύο ενήλικων με δύο παιδιά κάτω των 14 ετών.

8. Οι άνθρωποι θεωρούνται ότι αντιμετωπίζουν σοβαρή υλική στέρηση στη περίπτωση που παρουσιάζουν τουλάχιστον 4 από τις 9 στέρησεις. Αδυνατούν: α) να πληρώσουν τα δάνεια και τις άλλες τρέχουσες υποχρεώσεις του νοικοκυριού π.χ. ηλεκτρισμό, ύδρευση, τηλέφωνο κ.λπ.), β) να κρατήσουν το σπίτι τους επαρκώς ζεστό, γ) να αντιμετωπίσουν απροσδόκητα έξοδα, δ) να τρώνε κρέας, ψάρι ή ισοδύναμο πρωτεΐνης κάθε δεύτερη μέρα, ε) να περάσουν μία εβδομάδα διακοπών μακριά από το σπίτι, μία φορά το χρόνο, στ) να έχουν αυτοκίνητο, ζ) να έχουν πλυντήριο ρούχων, η) να έχουν έγχρωμη τηλεόραση, ή θ) να έχουν τηλέφωνο. Αν οι στέρησεις είναι πάνω από 3 τότε αναφερόμαστε στο δείκτη «υλικής στέρησης».

το ποσό το οποίο χρωστάει, π.χ., λόγω υπερανάληψης, καθυστέρησης πληρωμών, λογαριασμών κ.ά, συνεκτιμώντας και το ποσοστό ατόμων χωρίς πρόσβαση σε κάποιο τραπεζικό λογαριασμό.

4. Φτωχοί ή κοινωνικά αποκλεισμένοι.⁹

Πρέπει να επισημανθεί ότι τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα δεν αποτυπώνουν επαρκώς τη σημερινή πραγματικότητα. Τα στοιχεία της έρευνας EU-SILC για το 2009 εκτιμούν τη φτώχεια με βάση τα εισοδήματα του 2008, δηλαδή της εποχής που ξέσπασε η κρίση. Επιπλέον, τα μέτρα τα οποία ανακοινώνονται εμφανίζουν, κατά την εφαρμογή τους, χρονική υστέρηση (π.χ. εργασιακή εφεδρεία), και η επίπτωσή τους θα πρέπει να εξεταστεί σε σχέση και με το μόνιμο εισόδημα, την καθαρή αξία ή τα περιουσιακά στοιχεία.¹⁰

Με δεδομένους τους παραπάνω περιορισμούς, στην παρούσα ενότητα η ανάλυση, μεταξύ άλλων, βασίζεται και στις ειδικές ενότητες της EU-SILC 2008 (για τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά) και 2009 (για την υλική στέρηση των νοικοκυριών).

3.1 Κίνδυνος φτώχειας

Θεωρούμε ότι το μέγεθος του φτωχού πληθυσμού δεν επηρεάζεται άμεσα, αν και είναι σαφές ότι η οικονομική κρίση έχει επιφέρει ουσιαστική μείωση στην παρούσα αξία των περιουσιακών στοιχείων, με σοβαρές συνέπειες στην αποταμίευση και στον πλούτο των περισσότερων ανθρώπων. Κυρίως επηρεάζεται το βιοτικό επίπεδο των νοικοκυριών μεσαίου εισοδήματος, τα οποία δεν ήταν προετοιμασμένα να αντιδράσουν στην κρίση. Σε αντίθεση, τα άτομα με εισοδήματα κάτω από το όριο της φτώχειας δεν επηρεάστηκαν άμεσα και σοβαρά από την κρίση, στην αρχική της τουλάχιστον φάση, χάρη στις κοινωνικές παροχές και τις προσπάθειες συγκράτησης των τιμών σε πολλά καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες.

Το Σχήμα 3 δείχνει ότι στην Ελλάδα το ποσοστό φτώχειας ήταν σχεδόν στάσιμο¹¹ στο 20% μεταξύ του 2005 και 2009 (έτη εισοδηματι-

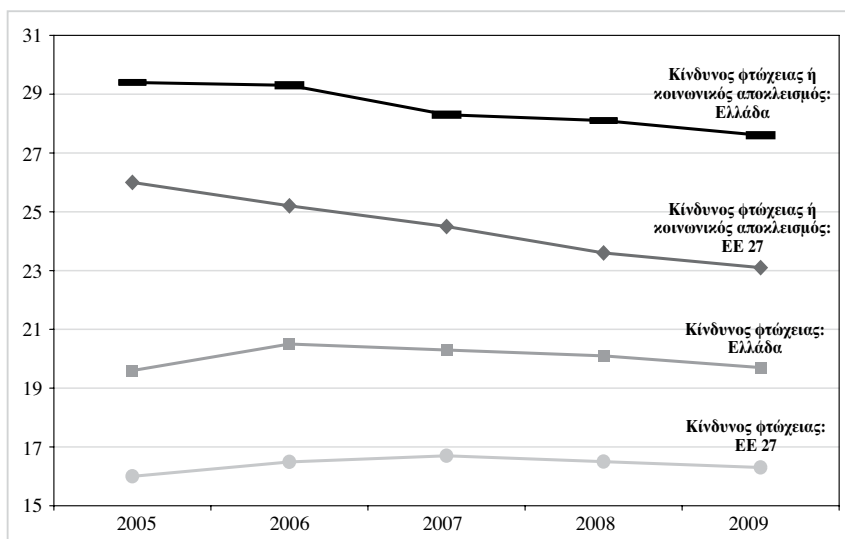
9. Είναι ένας σύνθετος δείκτης, ο οποίος βασίζεται στην έννοια της σχετικής εισοδηματικής φτώχειας και προσθέτει τις διαστάσεις της υλικής στέρησης και του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας (άτομα που ζουν σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλή ένταση ή ποσοστό εργασίας).

10. Κάτι το οποίο δεν είναι άμεσα εφικτό και τίθεται έξω από τους αντικειμενικούς στόχους της παρούσας εργασίας.

11. Φαίνεται, επομένως, ότι παρά την αύξηση του ΑΕΠ –την περίοδο πριν την κρί-

ΣΧΗΜΑ 3

Κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα και στην ΕΕ 27, 2005-2009

κής αναφοράς 2004 έως 2008),¹² ενώ στάσιμο ήταν και το αντίστοιχο ποσοστό της ΕΕ 27 (μεταξύ 16,3 και 16,7%).

Πολιτικές οι οποίες είχαν επιφέρει θετικά αποτελέσματα πριν από τη κρίση περιόρισαν τη φτώχεια για μεγάλες ομάδες πληθυσμού, όπως είναι, π.χ., οι γυναίκες (από 20,9% το 2005 σε 20,2% το 2009) και οι ηλικιωμένοι¹³ (από 27,9% το 2005 σε 22,3% το 2008 και 21,4% το 2009).¹⁴

ση- και παρά την οικονομική ανάπτυξη και την απασχόληση, ο στόχος για τη μείωση της φτώχειας δεν επιτεύχθηκε.

12. Σύμφωνα με την (ΕΛΣΤΑΤ, 2010, σ. 1), για το έτος 2009, το 19,7% του πληθυσμού της χώρας απειλείται από τη φτώχεια. Το ποσοστό φτώχειας (υπολογιζόμενο με την ίδια μεθοδολογία) παρουσιάζει σχετική σταθερότητα κατά τα τελευταία 14 έτη (1994-2008) για τα οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, κυμαινόμενο μεταξύ 20% και 23%.

13. Αν και η οικονομική κρίση θα περιορίσει την ικανότητα του κράτους και των ασφαλιστικών οργανισμών να πληρώνουν έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό δικαιούχων. Επιπλέον, οι δραματικές μειώσεις που έχουν εμφανιστεί στην αξία και στις αποδόσεις των περιουσιακών στοιχείων έχουν αποδυναμώσει σοβαρά τα εισοδήματα και τους ευρύτερους πόρους των συνταξιούχων, των οποίων η κατάσταση τα επόμενα έτη μάλλον θα επιδεινωθεί.

14. Η βελτίωση αυτή προήλθε σχεδόν αποκλειστικά από τη μείωση του ποσοστού

Η αύξηση της *φτώχειας των παιδιών*¹⁵ (από 19,3% το 2005 ανήλθε σε 23,4% το 2009), έχει ήδη αναγνωριστεί ως μία σημαντική επιπτώση της οικονομικής κρίσης. Αντίστοιχα, η οικονομική κατάσταση των οικογενειών με παιδιά έχει επιδεινωθεί τα τελευταία χρόνια. Η τάση του κινδύνου της φτώχειας καταγράφεται αυξητική για τα *νοικοκυριά δύο ενηλίκων* με ένα ή δύο παιδιά,¹⁶ την περίοδο 2005-2009, ενώ το 2009 ο κίνδυνος αυτός καταγράφεται υψηλότερος του εθνικού μέσου όρου. Σε υψηλότερα επίπεδα εξακολουθεί να κυμαίνεται ο κίνδυνος φτώχειας για *νοικοκυριά δύο ενηλίκων με τρία ή περισσότερα παιδιά* (Σχήμα 4).

Συγκριτικά με άλλες ομάδες πληθυσμού, ο κίνδυνος φτώχειας αυτών που απασχολούνται καταγράφεται χαμηλότερος (από 12,9% το 2005 αυξήθηκε σε 14,3% το 2008 και μειώθηκε σε 13,8% το 2009).¹⁷ Αντίθετα, ο κίνδυνος φτώχειας αυτών που είναι *άνεργοι* αυξάνεται σημαντικά κατά τη διάρκεια της περιόδου 2005-2009 (από 32,7% σε 37,9% αντίστοιχα). Αν και συγκριτικά με άλλες ομάδες του πληθυσμού, οι απασχολούμενοι είναι λιγότερο εκτεθειμένοι στον κίνδυνο φτώχειας, εντούτοις αντιπροσωπεύουν μια σχετικά μεγάλη αναλογία φτωχών, δεδομένου ότι ένα μεγάλο μέρος του ενήλικου πληθυσμού είναι ενταγμένο στην αγορά εργασίας. Σε απόλυτους αριθμούς οι «εργαζόμενοι φτωχοί» είναι πολλαπλάσιοι από τον αριθμό των ανέργων φτωχών. Αυτό είναι αποτέλεσμα των πολιτικών απασχόλησης που κατευθύνονται προς την αύξηση των χαμηλόμισθων θέσεων εργασίας, την περαιτέρω άρση του ελέγχου της αγοράς εργασίας και την αύξηση των ποσοστών της επισφαλούς εργασίας. Η διαπίστωση αυτή θέτει υπό αμφισβήτηση την πεποίθηση ότι η φτώχεια είναι κυρίως μοίρα των ανέργων.

Συμπερασματικά, η περίοδος πριν από τη κρίση χαρακτηρίζεται ως περίοδος μείωσης της φτώχειας σε μεγάλες κατηγορίες πληθυ-

φτώχειας λόγω των συντάξεων και, ειδικότερα, λόγω των πολύ σημαντικών αυξήσεων που χορηγήθηκαν στις χαμηλότερες συντάξεις και του ΕΚΑΣ. Μεγάλος αριθμός συνταξιούχων φαίνεται ότι βρισκόταν τα τελευταία έτη ελαφρά κάτω από τη γραμμή φτώχειας και, καθώς οι αυξήσεις στις κατώτερες συντάξεις ήταν σημαντικές, πολλοί από αυτούς ξεπέρασαν το κατώφλι της σχετικής φτώχειας (Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2010, σ. 106).

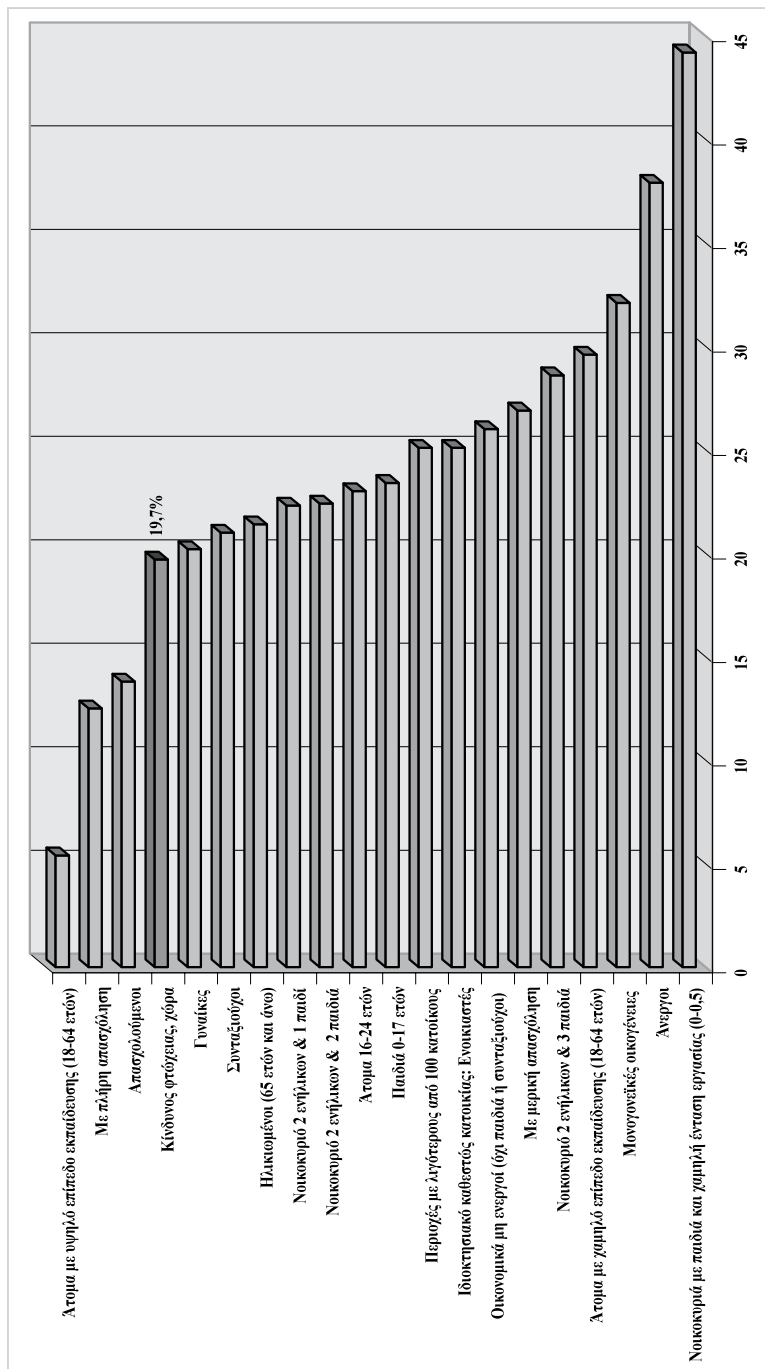
15. Ηλικίας κάτω των 17 ετών.

16. Στην περίοδο αναφοράς 2005-2009.

17. Το 2009, ο σχετικός κίνδυνος φτώχειας για τους εργαζόμενους με πλήρη απασχόληση ανέρχεται σε 12,5%, ενώ για τους εργαζόμενους με μερική απασχόληση ανέρχεται σε 26,9% (ΕΛ ΣΤΑΤ, 2011).

ΣΧΗΜΑ 4

Ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας στην Ελλάδα, 2009

σμού, όπως είναι οι γυναίκες και τα ηλικιωμένα άτομα.¹⁸ Η συνέχεια, αν και είναι νωρίς για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, μπορεί να περιγραφεί ως περίοδος επιδείνωσης του βιοτικού επιπέδου για τις ήδη ευάλωτες ομάδες (όπως, π.χ., οι άνεργοι, τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, οι μόνοι γονείς, οι οικονομικά μη ενεργοί,¹⁹ οι μετανάστες,²⁰ τα ηλικιωμένα άτομα 65 ετών και άνω που ζουν μόνα,²¹ τα νοικοκυριά με πολλά παιδιά), και ως περίοδος αυξανόμενης φτώχειας για νέες ομάδες που θα προστεθούν (όπως, π.χ., τα νοικοκυριά με ένα ή δύο παιδιά, τα άτομα ηλικίας 16-24 ετών,²² τα άτομα με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης²³ και τα παιδιά).

3.2 Υλική στέρηση, νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας, κοινωνικός και χρηματοοικονομικός αποκλεισμός

Στην παρούσα ενότητα, θα περιοριστούμε σε ποσοτικές εκτιμήσεις της σοβαρής υλικής στέρησης, του δείκτη έντασης της απασχόλησης, του χρηματοπιστωτικού και του κοινωνικού αποκλεισμού²⁴ που έχουν αναπτυχθεί και χρησιμοποιούνται κυρίως από την Eurostat.

Τα ποσοστά *σοβαρής υλικής στέρησης* συμπληρώνουν την εικόνα που καταγράφεται μέσω των ποσοστών φτώχειας και παρέχουν μία πρώτη εκτίμηση για την αναλογία των ατόμων που οι συνθήκες διαβίωσης τους έχουν πληγεί σοβαρά από την έλλειψη πόρων. Από τα διαθέσιμα στοιχεία διαπιστώνεται ότι ποσοστό 11% των Ελλήνων αντιμετώπιζαν σοβαρή υλική στέρηση το έτος 2009, ενώ το 2005 η αντίστοιχη αναλογία ήταν 12,8%. Τα ποσοστά αυτά κυμαίνονται σε υψηλότερα επίπεδα από τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους (8,1% και 11% αντίστοιχα). Διαπιστώνεται, επίσης, ότι, σε άλλες χώρες (π.χ. Βουλγαρία και Ρουμανία), το ποσοστό των ατόμων αυτών αντιστοιχεί στο 30% του πληθυσμού (Σχήμα 5). Αυτές οι διαφορές στα ποσοστά σοβαρής υλικής στέρησης αντανακλούν την άνιση κατανομή των πόρων στο εσωτερικό των χωρών καθώς και τις μεγάλες διαφο-

18. Η τάση αυτή φαίνεται να διατηρείται αναλλοίωτη μέχρι και το έτος 2009.

19. Δεν περιλαμβάνονται παιδιά ή ηλικιωμένοι/συνταξιούχοι.

20. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη αύξηση του κινδύνου φτώχειας μεταξύ 2008 και 2009 (29,6% το 2005, 32,7% το 2008 και 36,5% το 2009).

21. 35,6% το 2005 και 30,6% το 2008 και το 2009.

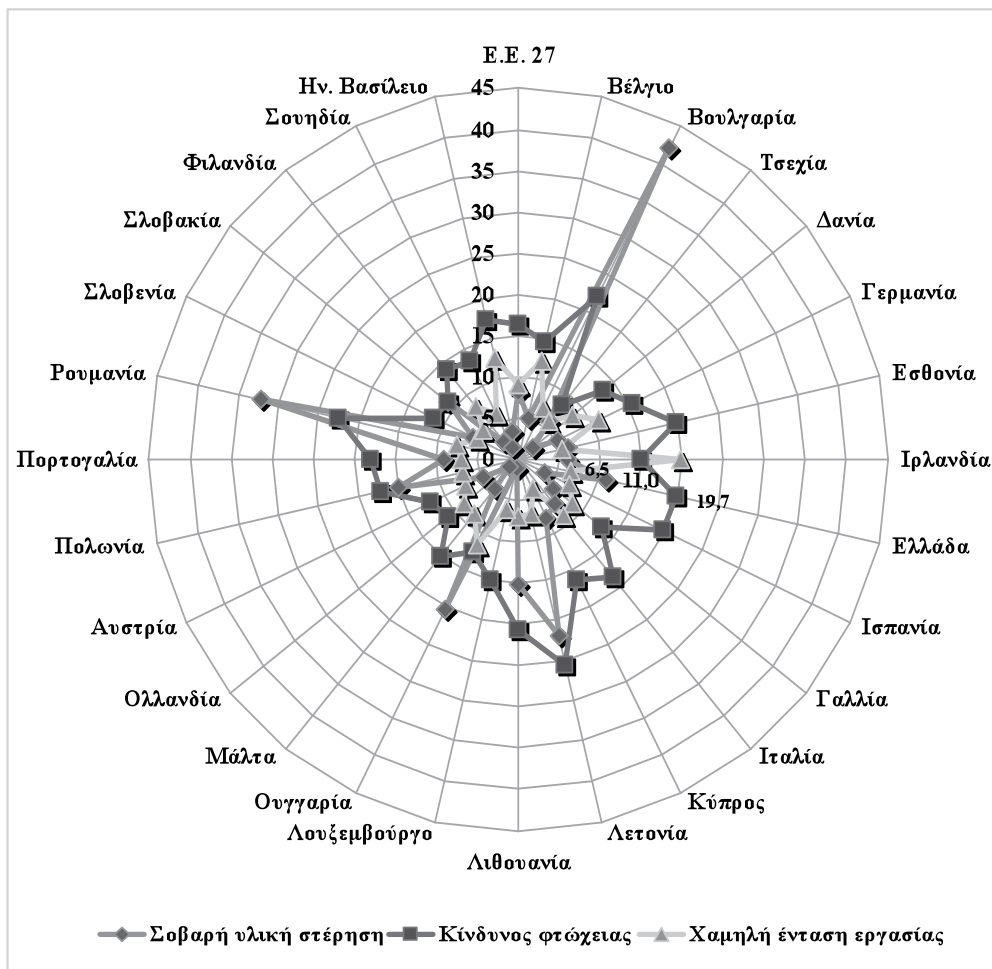
22. Από 23,6% το 2008 ο κίνδυνος φτώχειας γίνεται 23% το 2009.

23. Από 7,2% το 2008 γίνεται 5,4% το 2009.

24. Πρόκειται για έναν δείκτη ο οποίος συντίθεται από τους τρεις προαναφερθέντες: κίνδυνο φτώχειας, σοβαρή υλική στέρηση και χαμηλή ένταση εργασίας.

ΣΧΗΜΑ 5

Κίνδυνος φτώχειας, σοβαρή υλική στέρηση και χαμηλή ένταση εργασίας στις χώρες της ΕΕ 27, 2009

ρές στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, και επιβεβαιώνουν ότι η καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού διευκολύνεται από τη μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη.

Προκειμένου να αξιολογηθεί η σχέση μεταξύ απασχόλησης, κινδύνου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, μπορεί να χρησιμοποιηθεί η έννοια της *έντασης εργασίας*, η οποία αποτυπώνει το βαθμό στον οποίο απασχολούνται τα μέλη του νοικοκυριού που βρί-

σκονται σε εργασιακά ενεργή ηλικία. Εμμέσως, ο δείκτης λαμβάνει υπόψη τις περιπτώσεις μερικής και προσωρινής απασχόλησης. Έτσι, τα νοικοκυριά χωρίς κανένα εργαζόμενο ή με μηδενική ένταση εργασίας είναι πιθανότερο να αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας, συγκριτικά με τα νοικοκυριά με υψηλή ένταση εργασίας.

Πριν την οικονομική κρίση, η αύξηση της απασχόλησης οφειλόταν στην αυξανόμενη συμμετοχή της προσωρινής και της μερικής απασχόλησης. Η αύξηση αυτή, συνεπικουρούμενη από τη στασιμότητα των μισθών, έχει αυξήσει τον αριθμό των ατόμων με χαμηλές ετήσιες απολαβές και, κατ' επέκταση, τον κίνδυνο της φτώχειας για τους απασχολούμενους (European Commission, 2006, σ. 24).

Στο πλαίσιο αυτό, η φτώχεια συνδέεται με τους όρους και τις συνθήκες απασχόλησης, όπως οι χαμηλές αμοιβές, η χαμηλή ειδίκευση, η επισφαλής απασχόληση και η υποαπασχόληση (εργαζόμενοι φτωχοί).²⁵ Σχετίζεται δε με συνθήκες σύμφωνα με τις οποίες οι ενήλικες της οικογένειας δεν εργάζονται αρκετά για να εξασφαλιστεί εισόδημα, το οποίο να είναι υψηλότερο από το όριο της φτώχειας. Ανύπαντροι γονείς, οικογένειες με ένα γονέα που δεν εργάζεται με πλήρες ωράριο καθώς και οικογένειες με έναν μισθωτό αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας. Το 2009 στην Ελλάδα, ποσοστό 6, 5% του πληθυσμού (παιδιά και ενήλικες ηλικίας 0-59) ζούσε σε νοικοκυριά με μηδενικό ή με πολύ χαμηλό ποσοστό απασχόλησης²⁶ (Σχήμα 7). Το έτος 2008, το αντίστοιχο ποσοστό ανερχόταν σε 7,4%.

Όσον αφορά το σύνθετο δείκτη *φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού*, στον καθορισμό του οποίου κυριαρχεί η διάσταση της φτώχειας (Σχήματα 6, 7 και 8), ενώ για την Ελλάδα η τάση στην περίοδο 2005-2009 είναι πτωτική (29,4% το 2005 και 27,6% το 2009), εντούτοις, τα ποσοστά για ολόκληρη την προαναφερόμενη περίοδο είναι υψηλότερα του μέσου όρου της ΕΕ 27.²⁷

Σύμφωνα με πρόσφατο δημοσίευμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (Council of the European Union, 2011, σ. 15): «παιδιά, ηλικιωμένοι, ανύπαντρες γυναίκες, μονογονεϊκές οικογένειες, εργαζόμενοι χαμη-

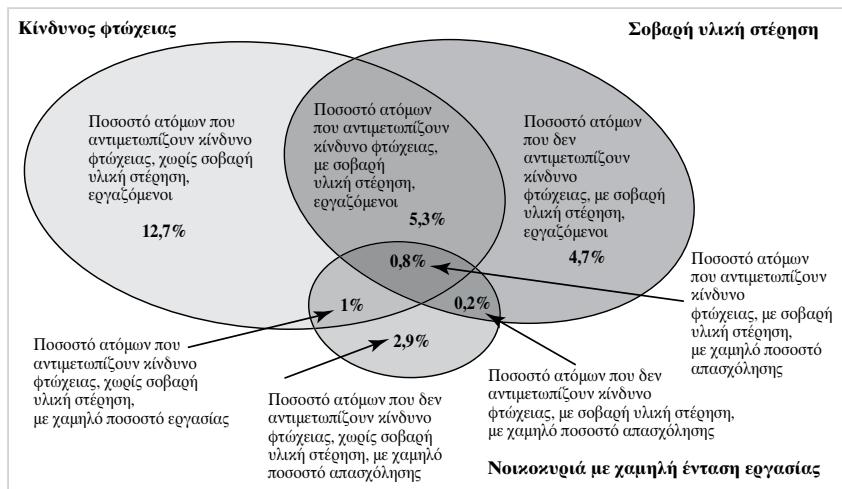
25. Επισημαίνεται ότι το ποσοστό φτώχειας των εργαζομένων το 2008 ήταν 14,3% και 13,8% το 2009.

26. Τα άτομα με πολύ χαμηλό ποσοστό εργασίας είναι άτομα ηλικίας 0-59 ετών και ζουν σε νοικοκυριά όπου οι ενήλικες εργάζονται λιγότερο από το 20% των δυνατοτήτων τους σε σχέση με τη συνολική εργασία που είχαν κατά τη διάρκεια των προηγούμενων 12 μηνών (Council of the European Union, 2011, σ. 10).

27. Βλέπε επίσης Σχήμα 3.

ΣΧΗΜΑ 6

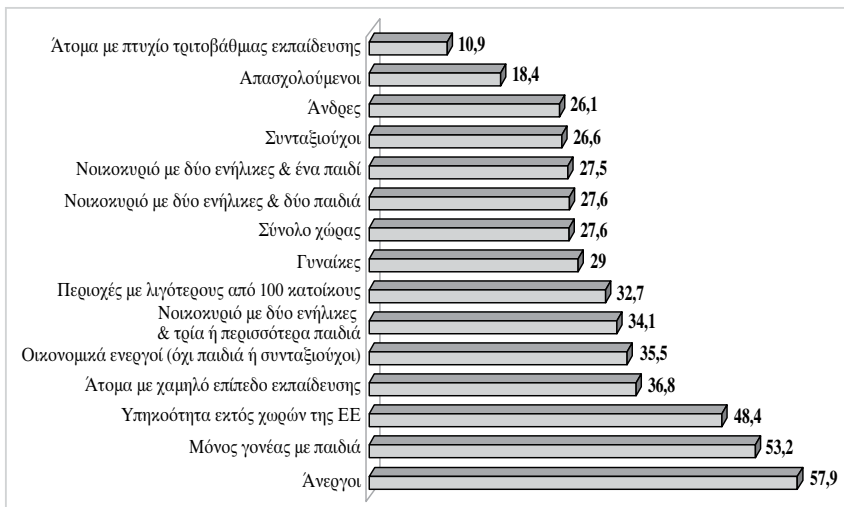
Αριθμός και ποσοστό ατόμων σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα, 2009

Πηγή: EU-SILC (2009) – Έτος αναφοράς εισοδήματος 2008.

ΣΧΗΜΑ 7

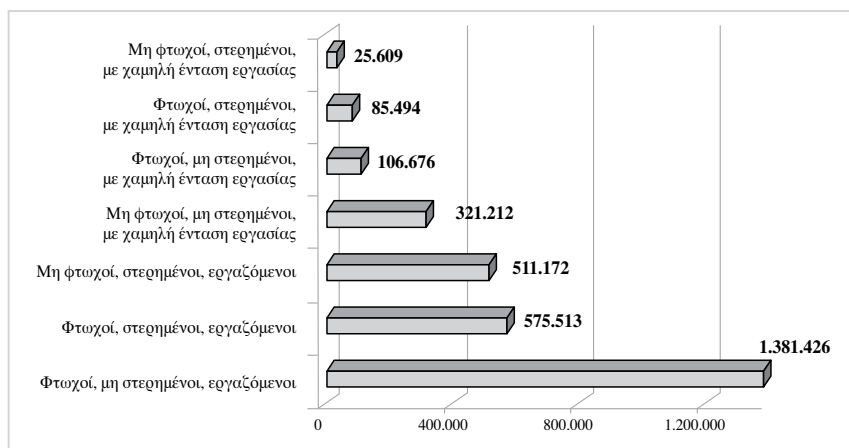
Ομάδες κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, 2009

Πηγή: EU-SILC (2009) – Έτος αναφοράς εισοδήματος 2008.

ΣΧΗΜΑ 8

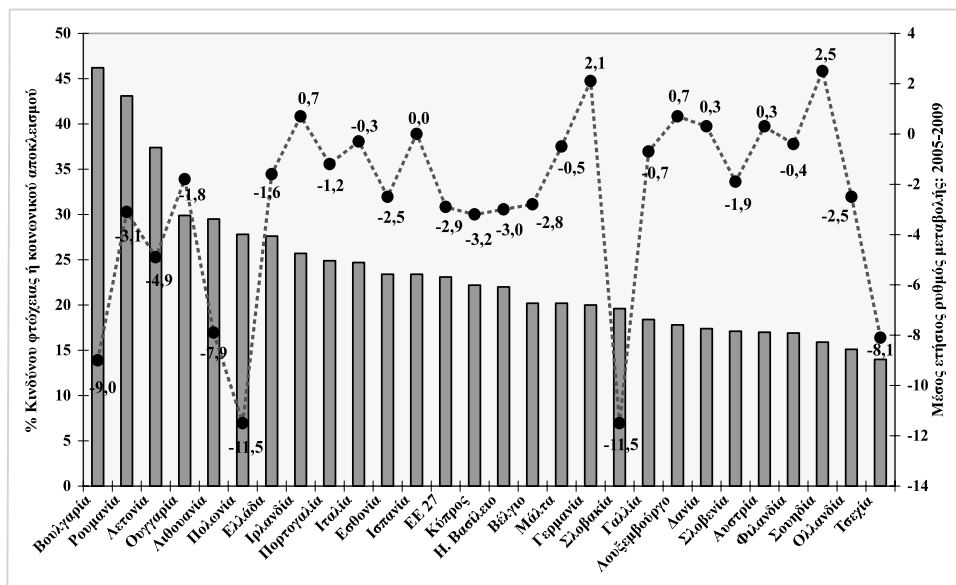
Αριθμός ατόμων σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα, 2009

Πηγή: EU-SILC (2009) – Έτος αναφοράς εισοδήματος 2008.

ΣΧΗΜΑ 9

Ποσοστό κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού 2009 και μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής 2005-2009

Πηγή: EU-SILC (2009) – Έτος αναφοράς εισοδήματος 2008. Council of the European Union, 2011.

λής ειδίκευσης, άνεργοι, μη ενεργά άτομα σε ηλικία εργασίας, άτομα που ζουν σε αγροτικές περιοχές και μετανάστες αντιμετωπίζουν το μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού».²⁸

3.3 Χρηματοπιστωτικός αποκλεισμός

Ο χρηματοπιστωτικός αποκλεισμός εξετάζεται με βάση τα στοιχεία από την αντίστοιχη ενότητα της έρευνας EU-SILC του έτους 2008, το ειδικό δημοσίευμα της Eurostat, με τίτλο: «Over-indebtedness of European households in 2008», καθώς και το σχετικό δημοσίευμα της ΕΛΣΤΑΤ (2010), με τίτλο: «Χρηματοπιστωτικός αποκλεισμός και υπερχρέωση των νοικοκυριών», όπου παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας. Από τις διαστάσεις του χρηματοοικονομικού αποκλεισμού, έμφαση δίνεται α) στην πρόσβαση των ατόμων σε έναν τραπεζικό λογαριασμό και β) στο χρηματοπιστωτικό κίνδυνο, που αφορά τα νοικοκυριά σε κρίσιμη κατάσταση, δηλαδή με οφειλές²⁹ πάνω από το 100% του μηνιαίου διαθέσιμου εισοδήματός τους.

Το 2008, το ποσοστό των ανθρώπων που ζουν σε νοικοκυριά χωρίς έναν τραπεζικό λογαριασμό³⁰ ανέρχεται στην Ελλάδα σε 70,1% (12% στην ΕΕ-27). Το αντίστοιχο ποσοστό για την κατηγορία των φτωχών ανέρχεται στο 79,4% και είναι ακόμα υψηλότερο (86,6%) στην περίπτωση των ατόμων με υλική στέρηση³¹ (European Commission, 2010, σ. 6).

28. Βλέπε Σχήματα 7, 8 και 9.

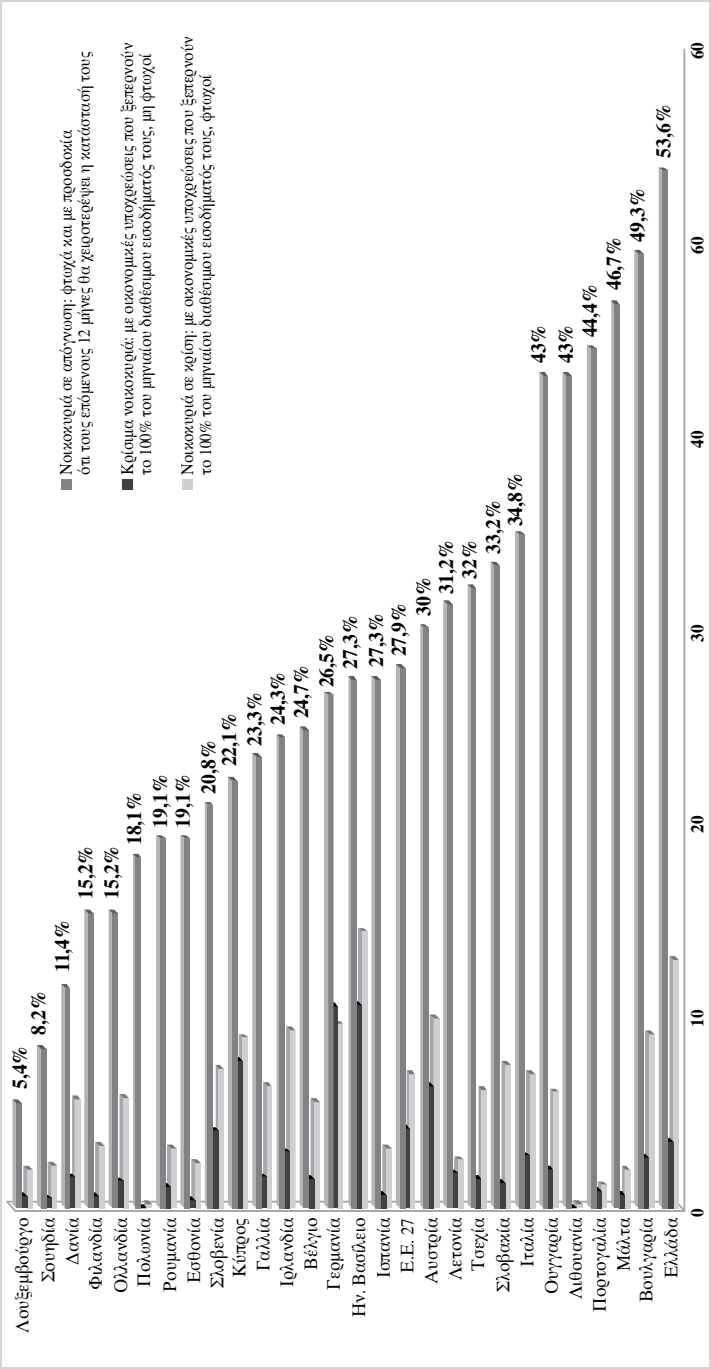
29. Από μία ή περισσότερες των εξής περιπτώσεων: α) υπέρβαση του πιστωτικού ορίου - υπολοίπου του τραπεζικού λογαριασμού (υπερανάλιψη), β) οφειλόμενο υπόλοιπο, δηλαδή το ποσό που το νοικοκυριό δεν έχει καταβάλει «στο τέλος του μήνα» και γ) καθυστέρηση τρεχουσών πληρωμών / λογαριασμών.

30. Τα νοικοκυριά στην Ελλάδα δηλώνουν ότι δεν διαθέτουν τρεχούμενο τραπεζικό λογαριασμό, διότι οι επιβαρύνσεις/ χρεώσεις από τις τράπεζες είναι πολύ υψηλές σε ποσοστό 87%, ότι δεν χρειάζονται τέτοιου είδους λογαριασμό και προτιμούν να συναλλάσσονται με μετρητά σε ποσοστό 86,8%, ότι οι τράπεζες θα απέρριπταν την αίτησή τους σε ποσοστό 27%, ότι δεν υπάρχουν υποκαταστήματα τράπεζας κοντά στον τόπο διαμονής ή εργασίας των μελών των νοικοκυριών σε ποσοστό 6,3% ή ότι έχουν κάνει αίτηση για χορήγηση λογαριασμού, η οποία απορρίφθηκε, σε ποσοστό 4% (ΕΛΣΤΑΤ, 2010, σ. 2).

31. Ο ορισμός του τραπεζικού λογαριασμού που υιοθέτησε η EU-SILC δυσκολεύει τη σύγκριση μεταξύ των χωρών της ΕΕ 27. Όπως αναφέρεται, η μεγάλη αναλογία ατόμων χωρίς έναν τραπεζικό λογαριασμό στη Βουλγαρία, στη Ρουμανία και κυρίως στην Ελλάδα, με μεγάλη πιθανότητα δείχνει μια μη αξιόπιστη εικόνα της πραγματικής κατάστασης στις χώρες αυτές σε σύγκριση με άλλες χώρες της ΕΕ 27 με πιο αναπτυγμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα (European Commission, 2010, σ. 6).

ΣΧΗΜΑ 10

Ποσοστό ατόμων σε φτωχή και μη φτωχή νοικοκυριά με οφειλόμενο ποσό μεγαλύτερο από το μηνιαίο διαθέσιμο εισόδημά τους και φτωχή νοικοκυριά με ανησυχία ότι τους επόμενους 12 μήνες θα χειροτερέψει η κατάσταση τους, κατά χώρα, 2008

Πηγή: EU-SILC (2008) – Έτος αναφοράς εισοδήματος 2008.

Μόνον ένα μικρό ποσοστό (0,7%) είχε υπέρβαση του πιστωτικού του ορίου (υπερανάλληψη) μεγαλύτερη από το 100% του μηνιαίου διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού (2,2% στην ΕΕ 27), ενώ η διαφορά μεταξύ φτωχών και μη-φτωχών ήταν ασήμαντη. Επίσης, το 47,4% διαθέτει πιστωτική κάρτα ή/και κάρτα καταστημάτων (44,6% στην ΕΕ 27), ενώ χρεωστικό υπόλοιπο από αγορές με πιστωτική ή κάρτα καταστημάτων έχει το 15,7% των νοικοκυριών (4,9% στην ΕΕ 27). Το 2,5% των νοικοκυριών της χώρας έχει συνολική μηνιαία οφειλή από χρήση πιστωτικής κάρτας ή/και κάρτας καταστημάτων περισσότερο από το 100% του μηνιαίου διαθέσιμου εισοδήματός του. Υψηλότερο καταγράφεται το αντίστοιχο ποσοστό στο Η. Βασίλειο (8,7%), ενώ στην ΕΕ 27 ανέρχεται σε 1,4%.

Το Σχήμα 10 δείχνει ότι το 2008 οι άνθρωποι που εκτιμούσαν ότι ζουν σε φτωχά νοικοκυριά ήταν πιο συχνά εκτεθειμένοι σε μια κρίσιμη κατάσταση (οφειλή ποσού μεγαλύτερη από το μηνιαίο διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού τους) από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Το ποσοστό των ατόμων στο σύνολο του πληθυσμού που ζούσαν σε «κρίσιμα νοικοκυριά» υπερέβαινε το 5% μόνο σε πέντε κράτη: Ηνωμένο Βασίλειο 11,2%, Γερμανία 10,3%, Κύπρο 7,8%, Αυστρία 6,7% και Ελλάδα 5,3%. Ωστόσο, για την περίπτωση των φτωχών, το όριο του 5% ξεπεράστηκε σε 16 κράτη μέλη, με τα υψηλότερα ποσοστά να καταγράφονται στο Ηνωμένο Βασίλειο (14,3%) και στην Ελλάδα (12,6%).

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πλέον άμεση συνέπεια της κρίσης είναι ένας αυξανόμενος αριθμός ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και παιδιών, που δοκιμάζονται από τη φτώχεια, συνεπεία της αυξανόμενης ανεργίας και της αύξησης των νοικοκυριών με κανέναν ή με μόνο έναν εργαζόμενο, ο οποίος, όμως, έχει μειωμένες ώρες εργασίας και χαμηλές αποδοχές. Αν και το χρονικό διάστημα που καλύπτουν τα διαθέσιμα στοιχεία αφορά μόλις ένα έτος μετά το ξέσπασμα της κρίσης και με δεδομένο ότι ο κίνδυνος φτώχειας βασίζεται στα στοιχεία του εισοδήματος του έτους 2008, εντούτοις, διαγράφονται ήδη κάποιες τάσεις, οι οποίες, σε γενικές γραμμές, εκτιμάται ότι θα διατηρηθούν και πιθανότατα θα επιδεινωθούν.

Στην Ελλάδα, η φτώχεια των *ανέργων* από 37% το 2008 αυξήθηκε σε 37,9%. Με δεδομένη την αύξηση της ανεργίας (8,6% τον Ιούνιο

του 2009, 11,6% τον Ιούνιο του 2010 και 16% τον Ιούνιο του 2011),³² η κατάσταση στην ομάδα των ανέργων αναμένεται να επιδεινωθεί κατά το επόμενο χρονικό διάστημα.

Τα ποσοστά φτώχειας των ανέργων είναι περίπου τρεις φορές υψηλότερα από ό,τι των εργαζομένων. Εντούτοις, πολλοί άνθρωποι που έχουν εργασία, εκτός του ότι η κατηγορία αυτή είναι αναλογικά μεγαλύτερη από την κατηγορία των ανέργων, αντιμετωπίζουν περιεκτικές μισθών και συνεχείς ανατροπές (π.χ. εργασιακή εφεδρεία) που θα οδηγήσουν σε αυξανόμενα επίπεδα φτώχειας,³³ πράγμα το οποίο αναμένεται να φανεί άμεσα,³⁴ μόλις υπάρξουν νέα διαθέσιμα στοιχεία.

Ταυτόχρονα, τα παιδιά³⁵ φαίνεται να συνιστούν μία ιδιαίτερα ευάλωτη κοινωνική ομάδα, όπως, επίσης, και οι *μόνοι γονείς* (27,1% το 2008 και 32,1% το 2009), τα νοικοκυριά με πάνω από τρία εξαρτώμενα παιδιά (27,2% το 2008 και 28,6% το 2009) καθώς και τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά ηλικιωμένων (άνω των 65 ετών).³⁶

Οι μετανάστες εργαζόμενοι, νόμιμοι ή χωρίς επίσημα χαρτιά, είναι επίσης ιδιαίτερα ευάλωτοι στην τρέχουσα οικονομική ύφεση, και μάλιστα εκείνοι που μετανάστευσαν με τις οικογένειές συχνά αναγκάζονται να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Ο κίνδυνος φτώχειας των μεταναστών, από 32,7% το 2008, αυξήθηκε σε 36,5% το 2009.

Οι *νέοι* δεν στερούνται απλά προοπτικές εργασίας,³⁷ αλλά ταυτόχρονα καταγράφουν κίνδυνο φτώχειας (23% το 2009) υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (19,7%).

Μία άλλη χαρακτηριστική τάση, η οποία είναι ιδιαίτερα ανησυχητική, αναφέρεται στον κίνδυνο φτώχειας των νοικοκυριών με ένα³⁸ ή δύο παιδιά,³⁹ που συνιστούν στην Ελλάδα το κυρίαρχο πρό-

32. Σε ετήσια βάση ισχύει: 7,7% το 2008, 9,5% το 2009 και 12,6% το 2010.

33. Παρότι το ποσοστό φτώχειας των απασχολούμενων μειώθηκε από 14,3% το 2008 σε 13,8% το 2009.

34. Σύμφωνα με έρευνα της Eurostat, οι μισθοί στην Ελλάδα έχουν μειωθεί κατά 6,2%, από το πρώτο τρίμηνο του 2010.

35. Το ποσοστό των παιδιών (μέχρι 17 ετών) που ζουν σε κατάσταση φτώχειας αυξήθηκε από 22,7% το 2008 σε 23,4% το 2009.

36. Ο κίνδυνος φτώχειας ανέρχεται σε 30,6% το 2008 και παραμένει στα ίδια επίπεδα το 2009.

37. Τον Ιούνιο του 2001 σε άτομα ηλικίας μικρότερης των 25 ετών καταγράφεται ανεργία 42,9%, έναντι 31,7% τον αντίστοιχο μήνα του 2010.

38. Από 17,5% το 2008 ανέρχεται σε 22,3% το 2009.

39. 21,9% το 2008 και 22,4% το 2009.

τυπο νοικοκυριού με παιδιά και που κυρίως αφορά περιπτώσεις με μεσαία εισοδήματα, τα οποία πλήττονται ιδιαίτερα από την οικονομική κρίση.

Ορισμένες κοινωνικές ομάδες φαίνεται ότι έχουν καλύτερες προοπτικές από άλλες. Τα άτομα ηλικίας άνω των 65 ετών, οι συνταξιούχοι και οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερες εισοδηματικές αυξήσεις την περίοδο πριν από την οικονομική ύφεση, με αποτέλεσμα η εξέλιξη αυτή να είναι ευνοϊκή, τουλάχιστον στο αρχικό στάδιο της κρίσης. Όπως αναφέρεται (ΟΟΣΑ, 2008, σ. 7): «Οι ηλικιωμένοι έχουν υψηλότερη καθαρή αξία και μικρότερη υλική στέρηση από ό,τι οι νέοι. Τούτο υποδηλώνει ότι ο υπολογισμός της φτώχειας των ηλικιωμένων με βάση μόνο το χρηματικό εισόδημα μεγαλοποιεί το μέγεθος των δυσχερειών που αντιμετωπίζει η ομάδα αυτή».

Το 11% του πληθυσμού αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες σε τουλάχιστον τέσσερις από τις εννέα, συνολικά, διαστάσεις της υλικής στέρησης, ενώ σε ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά κυμαίνεται ο δείκτης έντασης της εργασίας.

Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (2010), «Το 18,5% του συνολικού πληθυσμού δηλώνει ότι δυσκολεύεται αρκετά στην αποπληρωμή δανείων ή δόσεων για αγορά αγαθών και υπηρεσιών. Το 35,8% των φτωχών νοικοκυριών δηλώνει δυσκολία για την πληρωμή πάγιων λογαριασμών, όπως αυτών του ηλεκτρικού ρεύματος, του νερού, του φυσικού αερίου κ.λπ.».

Βραχυχρόνια, η πτώση κάτω από το όριο της φτώχειας ή ο φόβος του κοινωνικού αποκλεισμού αφορούν όσους ισορροπούσαν οριακά πάνω από αυτό το όριο και ανήκαν σε μία από τις κοινωνικά ευάλωτες ομάδες. Γεγονότα που σχετίζονται με την οικογένεια (όπως, π.χ., διάλυση γάμου, απόκτηση παιδιού κ.λπ.) έχουν μεγάλη σημασία για τη μέτρηση της στιγμιαίας φτώχειας, ενώ γεγονότα όπως, π.χ., η αλλαγή κριτηρίων επιλεξιμότητας για τη χορήγηση επιδόματος, η μείωση του εισοδήματος, η εργασιακή εφεδρεία και η ανεργία είναι πιο σημαντικά για τους μακροχρόνια φτωχούς ή κοινωνικά αποκλεισμένους. Είναι προφανές, ότι σε περιπτώσεις που τα γεγονότα αυτά λειτουργήσουν σωρευτικά, επίκεινται δραματικές εξελίξεις για τα άτομα με μεσαία και χαμηλά εισοδήματα.

Διαχρονικά, οι φτωχοί κάνουν χρήση διαφόρων μεθόδων εξοικονόμησης πόρων. Η επιπλέον αμειβόμενη εργασία, η ανταλλαγή υπηρεσιών, η παραγωγή αγαθών για ίδια κατανάλωση ή η παραγωγή αγαθών στο σπίτι για διάθεση και εμπορία, είναι μερικές από τις

πλέον συνήθεις πρακτικές, των οποίων θα γίνεται αυξημένη χρήση κατά την τρέχουσα οικονομική ύφεση.

Τα νοικοκυριά μεταβάλλουν το πρότυπο της κατανάλωσής τους όσον αφορά τα αγαθά εστίασης π.χ. με μείωση της κατανάλωσης για φαγητό με την αγορά φθηνότερων υποκατάστατων προϊόντων, καθώς και άλλα αγαθά και υπηρεσίες, όπως, π.χ., μείωση των δαπανών μετακίνησης (με συχνότερη χρήση των δημόσιων μεταφορικών μέσων και περιορισμό της χρήσης ταξί ή ΙΧ) ή μείωση της χρήσης των υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα της υγείας.

Σε άλλες περιπτώσεις υιοθετούνται περισσότερο ενεργητικές στρατηγικές, οι οποίες περιλαμβάνουν τη χρήση οικονομικού και ανθρώπινου κεφαλαίου, με αύξηση των μελών του νοικοκυριού που συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, αύξηση των ωρών απασχόλησης (π.χ. με δεύτερη εργασία), πώληση διαρκών καταναλωτικών αγαθών (όπως εξοχικών κατοικιών ή αυτοκινήτων), κατανάλωση της ήδη υπάρχουσας αποταμίευσης, δανεισμό και μετανάστευση.

Πολλές οικογένειες με παιδιά περιορίζουν τις δαπάνες τους για φροντίδα και φύλαξη, επιδιώκοντας τη βοήθεια συγγενικών προσώπων, που αναλαμβάνουν αυτές τις υποχρεώσεις δωρεάν ή με μικρότερη αμοιβή. Οι νέες αυτές στρατηγικές των νοικοκυριών επηρεάζουν τη βραχυπρόθεσμη κινητικότητα εντός και εκτός των ορίων της φτώχειας, της υλικής στέρησης και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Επίσης, οι άτυπες και επισφαλείς μορφές εργασίας έχουν πολλαπλασιαστεί. Οι εργοδότες ενδιαφέρονται, πολύ περισσότερο απ' όσο στο παρελθόν, για την πρόσληψη αδήλων εργαζομένων, τους οποίους θα μπορούν να εκμεταλλευτούν περισσότερο, είτε με χαμηλότερους μισθούς, είτε επιμηκύνοντας τις ώρες απασχόλησής τους. Αυτό συνεπάγεται την πλήρη απουσία εργατικών και κοινωνικών δικαιωμάτων (εύκολες απολύσεις, άδεια χωρίς αποδοχές, κ.λπ.) για τους «παράνομα» εργαζόμενους.

Τη χρονική περίοδο πριν την οικονομική κρίση είχαν πολλαπλασιαστεί οι οργανισμοί (ΜΚΟ κ.λπ.) που προσέφεραν, δημόσια ή ιδιωτικά, αρωγή στους φτωχούς. Η κρίση φαίνεται να πλήττει πολλούς από αυτούς τους οργανισμούς και επαναφέρει στο προσκήνιο πρακτικές, όπως η εκτεταμένη επαιτεία και η ψευδο-επαιτεία. Οι επαγγελματικού τύπου κλοπές και ληστείες (από ομάδες/συμμορίες που ειδικεύονται σε διαρρήξεις αυτοκινήτων-κατοικιών και συνοδεύονται με κακοποίηση κυρίως ηλικιωμένων κ.λπ.) αρχίζει να γίνεται σύνηθες φαινόμενο. Επίσης, επεκτείνεται η χρήση πίστωσης για την

καθημερινή επιβίωση, καθώς και η τοκογλυφία, που καλύπτει την ανάγκη άμεσου δανεισμού.

Όλες αυτές οι εξελίξεις συνεπάγονται δύο ειδών αποτελέσματα. Από τη μια πλευρά μπορεί να αυξάνουν το εισόδημα και να μειώνουν την εισοδηματική φτώχεια, σε περιπτώσεις που μια νόμιμη, ημι-νόμιμη ή παράνομη δραστηριότητα έχει επιτυχή έκβαση. Από την άλλη πλευρά, όμως, πολλές από αυτές τις ενέργειες εμπεριέχουν νέους βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους κινδύνους, των οποίων το εύρος μπορεί να κυμαίνεται από την ανασφάλιστη εργασία μέχρι και τη φυλάκιση.

Η συνήθως μη ομαλή ροή εισοδήματος και η συνεχής μείωσή του, καθώς και η σύγχυση στην αγορά εργασίας δεν επιτρέπουν την προνοητικότητα και τον ορθολογικό σχεδιασμό του μέλλοντος και διαταράσσουν την κοινωνική συνοχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Γενική Γραμματεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, ΕΛΣΤΑΤ, 2010, «Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2009, Κίνδυνος φτώχειας», Δελτίο Τύπου.

Γενική Γραμματεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, ΕΛΣΤΑΤ, 2010, «Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών έτους 2009, Δείκτες συνθηκών διαβίωσης», Δελτίο Τύπου.

Γενική Γραμματεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, ΕΛΣΤΑΤ, 2010, «Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών έτους 2008, Χρηματοπιστωτικός αποκλεισμός και υπερχρέωση των νοικοκυριών», Δελτίο Τύπου.

Τράπεζα της Ελλάδος, 2010, «Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2010».

Ξενόγλωσση

Bhalla A., Lapeyre F., 2004, *Poverty and exclusion in a global world*, New York, Palgrave Macmillan.

Brandolini A., Magri S., Smeeding T., 2010, «Asset-based measurement of poverty», *Journal of Policy Analysis and Management*, vol. 29, no 2, pp. 267-284.

Brandolini A., Magri S., Smeeding T., 2009, «Asset-related measures of poverty and economic stress», OECD. <http://www.oecd.org/dataoecd/39/58/43626536.pdf>

Collier P., et al., 2003, «Breaking the conflict trap: Civil war and development policy», World Bank Policy Research Report.

Corr C., 2006, *Financial exclusion in Ireland: An exploratory study and policy review*, Dublin, Combat Poverty Agency.

- Council of the European Union, 2011, «SPC Assessment of the social dimension of the Europe 2020 Strategy (2011)», *SOC 135, ECOFIN 76, SAN 30*.
- Dertwinkel T., 2008, «Economic exclusion of ethnic minorities: On the importance of concept specification», *ECMI Issue Brief 19*.
- Eurostat, 2000, «European Social Statistics: Income poverty and Social Exclusion (1st Report)», *KS-29-00-181-EN-C*.
- Eurostat, 2005, «Income poverty and social exclusion in the EU25», *Statistics in Focus 13/2005*.
- European Commission, 2010, «Financial exclusion in the EU New evidence from the EU-SILC special module», Fondeville N., Erhan Özdemir E., Ward T., *Social Situation Observatory – Income distribution and living conditions*.
- Eurostat, 2008, «Over-indebtedness of European households in 2008», *Statistics in Focus, 61/2010*.
- Gloukoviezoff G., 2009, «The link between financial exclusion and over-indebtedness», <http://gloukoviezoff.files.wordpress.com/2009/01/wp-link-fe-oi.pdf>.
- Gloukoviezoff G., 2006, «From financial exclusion to overindebtedness: The paradox of difficulties for people on low income?», στο Anderloni L., Braga M.D., Carluccio E.M. (eds), *New frontiers in banking services. Emerging needs and tailored products for untapped markets*, Berlin, Springer Verlag, pp. 213-245.
- Headey B., 2006, «A framework for assessing poverty, disadvantage and low capabilities in Australia», *Melbourne Institute Report No. 6*, Melbourne, Melbourne Institute.
- Headey B., Krause P., Wagner G., 2009, «Poverty redefined as low consumption and low wealth, not just low income: Its psychological consequences in Australia and Germany», Manuscript, Paris Conference.
- Kempson E., Whyley C., 1999, *Kept out or opted out? Understanding and combating financial exclusion*, The Policy Press.
- Kronauer M., 1998, «“Social exclusion” and “underclass” - new concepts for the analysis of poverty», στο Andreß Hans-Jürgen (ed.), *Empirical poverty research in a comparative perspective*, Aldershot, Ashgate.
- Marlier E., Cantillon B., Nolan B., Van den Bosch K., 2009, «Developing and learning from measures of social inclusion in the European Union», Manuscript, Paris Conference.
- Morduch J., 1994, «Poverty and vulnerability», *American Economic Review*, vol. 84, no 2, pp. 221-25.
- Nolan B., Maitre B., O'Neill D., Sweetman O., 2000, *The distribution of income in Ireland*, Dublin, Oak Tree Press.
- Nolan B., Whelan C., 2009, «Using non-monetary deprivation indicators to analyse poverty and social exclusion in rich countries: Lessons from Europe?», Manuscript, Paris Conference.
- Ringen S., 1988, «Direct and indirect measures of poverty», *Journal of Social Policy*, vol. 17, pp. 351-65.
- OECD, 2008, «Growing unequal?: Income distribution and poverty in OECD countries».
- Pirani E., Schifini D'Andrea S.K., Vermunt J., 2009, «Poverty and social exclusion in Europe: Differences and similarities across regions», Paper prepared for the XXVI IUSSP Conference, Marrakech 2009. <http://iussp2009.princeton.edu/download.aspx?submissionId=92463>
- Pirani E., 2009, «Social exclusion in European regions: a multilevel latent class approach», *Working paper, Università degli Studi di Firenze Dipartimento di Statistica “G. Parenti” – Viale Morgagni 59 – 50134*
- Townsend P., 1979, *Poverty in the United Kingdom*, Harmondsworth, Penguin.

- Wheatley J., 2007, «The economic dimension of minority participation in Europe», *European Centre for Minority Issues, Issue Brief 15, February 2007*. http://www.ecmi.de/download/brief_15.pdf, Access date: 05.05.2008.
- Whyley C. McCormick J., Kempson E., 1995, *Paying for peace of mind: Access to home contents insurance for low-income households*, London, Policy Studies Institute.
- Sinclair S., 2001, *Financial exclusion: A introductory survey*, Edinburgh, Heriot Watt University Centre for Research into Socially Inclusive Services.